

A POLITIKAI BŰNCSELEKMÉNY FOGALMA AZ 1649-ES OROSZ TÖRVÉNYKÖNYVBEN

Maga a *politikai bűncselekmény* kifejezés nem túl régi, csak a francia forradalom idején jelent meg a nyugat-európai nyelvekben.¹ Annak ellenére, hogy a nemzeti nyelvekben a *politikai* melléknév már évszázadok óta használatban volt, valamint annak dacára, hogy a politikai bűncselekmény fogalmát is ismerték már évszázadokkal korábban. A 18. század vége előtt azonban a bűncselekményeknek ezt a megkülönböztetett kategóriáját, tehát az uralkodó, illetve az állam elleni bűncselekményeket „a római jogi tradíciót követő országokban” a római jogból vett *crimen laesae maiestatis*, azaz a „széles értelemben vett” *felsőgárulás* fogalmába sűrítették bele.²

Oroszországban azonban a római jog tanulmányozása terén csak a 18. században tették meg az első bizonytalan lépéseket, s a *politikai* jelző is csak Nagy Péter idején került be a nyugatosodott elit szótárába, hogy csak e két fontos különbséget említsük. Az *Ulozsenyje* nevet viselő 1649-es törvénykönyv az első, amely a korábbi orosz törvénykönyvekkel (1497, 1550) szemben már külön kategóriaként, tehát az egyéb köztörvényes bűncselekményektől – például a rablástól – megkülönböztetve kezeli, és minőségileg más bűncselekményként fog fel bizonyos tetteket (például az árulást), továbbá a politikai bűncselekmény kategóriájába tartozó esetek „viszonylag teljes” felsorolását adja egy külön fejezetben.³

Az a gondolat azonban, hogy a „legfőbb monarchikus hatalom és az uralkodó személye, illetve családja elleni bűncselekmények” külön kategóriát képeznek, először nem az 1649-es törvénykönyvben jelent meg, hanem az uralkodóknak tett hűségesküben: első ízben a Borisz Godunovnak tett hűségesküben a 16. század végén.⁴ A hűségesküben megfogalmazott új elvnek adott aztán törvényi definíciót az 1649-es törvénykönyv.⁵ Ezekre az esetekre mind a hűségeskü, mind az 1649-es törvénykönyv előírták a feljelentési kötelezettséget. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a feljelentés sokkal régebbi keletű és általános kötelezettség volt a moszkvai államban: tehát nem Borisz Godunov vezette be azt, és nemcsak a – Godunov uralkodásától már külön kategóriaként kezelt – politikai bűncselekménynek számítót, hanem az egyéb köztörvényes ügyekre is kiterjedt!⁶

Borisz Godunov és az utána uralkodó cárok ingatag legitimációja tette szükségessé az uralkodó hatalmának, személyének és családjának fokozottabb védelmét, s ezen megfontolásból egyben a feljelentési kötelezettség fokozott hangsúlyozását.⁷ „Az 1649-es *Ulozsenyje* idejére a feljelentés – mind a felségárulás, mind a közönséges bűncselekmények esetében – általános gyakorlattá vált.”⁸ A törvénykönyv mindkét említett kategória esetében tartalmaz rendelkezést a feljelentésre vonatkozóan, számunkra azonban csak a politikai bűncselekmény kérdése fontos.

A politikai bűncselekmény meghatározására a törvénykönyv II. fejezetében került sor, mely a következő címet viseli: *Az Uralkodói becsületről, és hogy miként kell az Ő Uralkodói egészségét megóvni (O Goszudarszkoj csesztyi, i kak Jego Goszudarszkoje zdorovje oberegaty)*.⁹ A fejezetben a bűncselekmények tételes felsorolásán túl egy terminus technicus is található a politikai bűncselekmény megnevezésére, melyet véleményünk szerint a korábbi eljárási gyakorlatra

támaszkodva alakítottak ki. Mindezek után ki lehet jelteni, hogy a törvénykönyv áttörést jelentett a politikai bűncselekmény fogalmának oroszországi történetében. A törvénykönyv, a téma klasszikus kutatója szerint, „a legkörültekintőbb és legátgondoltabb” módon szabályozza e kérdést.¹⁰ Ebben bizonyára az is közrejátszott, hogy több esetben a litván jog vonatkozó passzusai képezték az *Ulozensyije* II. fejezetének forrását.¹¹

Magát a politikai bűncselekményt a törvénykönyvben átfogóan a *Goszudarevo gyelo ili szlovo* „az Uralkodóra (*Goszudar*)” vonatkozó tett vagy szó” kifejezéssel jelölték, amely véleményünk szerint a korábbi megjelölések továbbfejlesztett és egyben standardizált változata volt. A formula aztán a későbbiekben *szlovo i gyelo goszudarevo* („az uralkodóra vonatkozó szó és tett”) alakban honosodott meg, és így használja a szakirodalom is. A politikai bűncselekmény oroszországi történetének taglalása kapcsán a szerzők – egy-két kivételtől eltekintve – rendre ezt a későbbi, 18. századi változatot említik a 17. század első felére és a törvénykönyvi formulára utalva egyaránt, annak ellenére, hogy nem ez az alak szerepel a törvénykönyvben.¹² Jurganov például kijelenti, hogy a *szlovo i gyelo goszudarevo* formula a 17. század elején keletkezett, de nem említ erre nézve semmiféle forrást, vagy szakirodalmat.¹³

Azt az állításunkat, hogy az 1649-es törvénykönyvben szereplő *Goszudarevo gyelo ili szlovo* alak egy továbbfejlesztett és egyben standardizált változat volt, Novombergsszkij forrásközlésére alapozzuk. Több mint 300 eset áttanulmányozása alapján azt mondhatjuk, hogy a 17. század első felében a *goszudarevo gyelo*, illetve a *goszudarevo szlovo* nem együtt, hanem külön-külön szerepelnek az ügyek anyagaiban. Mindössze két esetet sikerült találni, ahol ez nem így volt, ekkor viszont nem a törvénykönyvbeli alak, azaz nem a vagylagos, hanem a későbbi változathoz közel álló alak van jelen. Így 1623-ban a *goszudareva gyela i nyikakogo szlova nyet* („az uralkodóra vonatkozó tett és semmiféle szó sincs”) megfogalmazással találkozhatunk, míg 1646-ban a *goszudarevi gyela i szlova* alakkal.¹⁴ Ezek a kifejezések már lényegileg megegyeznek a később általánossá váló formulával (*szlovo i gyelo goszudarevo*), attól eltekintve, hogy az uralkodó az utóbbi esetben nem a kifejezés elején, hanem a végén szerepel, valamint eltérés van az elemek sorrendjében is (a *gyelo* helyett a *szlovo* áll elől), amelyek megcserélődtek.

Nem célunk a politikai bűncselekmény 17. századi történetének részletes tárgyalása, így csak a 17. század eleji előzmények felvázolására szorítkozunk. (A formula kapcsán ezt az imént már meg is tettük.) Egyébként is, a fogalmi behatárolás tekintetében az *Ulozensyije* előtti évtizedekre vonatkozóan, törvényi szabályozás híján, mindössze az ítélkezési gyakorlat ad valamiféle eligazítást. Ráadásul Tyelberg 1912-ben megjelent munkája óta, legjobb tudomásunk szerint, nem jelent meg monografikus feldolgozás a politikai bűncselekmény kérdésének 17. századi történetéről, bár disszertáció született e témában.¹⁵

Úgy tűnik, hogy nemcsak a terminológia, de az eljárás is Mihail Romanov alatt alakult ki. Mindazonáltal „nincs dokumentálható bizonyíték” az eljárás hivatalos bevezetésére, ami pedig a menetét illeti, az 1649-es törvénykönyv jelenti az első törvényi szabályozást.¹⁶ Mégis, a procedúra már a 17. század első felének eseteiből is világosan megállapítható. Három fő szakaszból állt az eljárás: a feljelentésből, az eset kivizsgálásából, az ítélelhozatalból.¹⁷

Az 1649-es törvénykönyv szerint a feljelentés olyan kötelezettség volt, melynek elmulasztása halálbüntetést vont maga után. A módszer, ha valaki ilyen

ügyben eljárást kívánt indítani, az volt, hogy az illető nyilvánosan elkiáltotta a formulát (*goszudarevo gyelo ili szlovo*), a jelenlevőknek pedig kötelességük volt feljelentést tenni.¹⁸

Az eljárás bevezetésének az oka nyilvánvalóan a Romanovok ingatag legitimitációjában keresendő: a cél az volt, hogy „súlyos büntetést szabjanak ki bárkire, aki a legkisebb kétséget fejezte ki az új dinasztia legitimitációját illetően”.¹⁹ Elejét kellett venni újabb álcárok megjelenésének és elrettentő példát kellett statuálni, hogy semmiféle kósza híresztelés ne veszélyeztesse a politikai stabilitást. Ez pedig azt jelentette, hogy a feljelentési kötelezettség és a politikai bűncselekmény kezdett szorosabb kapcsolatba kerülni egymással. Az első Romanov uralkodók szinte „paranoiás” aggodalma az uralmukat veszélyeztető „vélt vagy valós ellenségek” miatt²⁰ természetesen esetek sokaságát produkálta, ami viszont maga után vonta az eljárás rutinizálódását, valamint a politikai bűncselekmény elnevezésének kialakulását.

S. Dixon szerint már annak is jelentősége van, hogy az 1649-es törvénykönyvben a politikai bűncselekménnyel foglalkozó fejezet milyen elnevezést visel:²¹ nevezetesen, hogy a hangsúly az uralkodó személyén volt. Ugyanakkor megjegyzi, hogy a definíció „precedens nélküli jelentőséget adott az árulásnak”, valamint azt, hogy amikor az „államról» egyetlen alkalommal említés történik – a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* [moszkvai állam] kifejezés formájában –, akkor az állam területi értelemben szerepel”.²² Ebből következően Dixon konklúziója pedig az, hogy „az áruló nem egy személytelen absztrakciót árult el, hanem a cár személyét, tipikus módon úgy, hogy hűséget esküdött egy másik személynek.”²³ Továbbá Dixon szerint a moszkvai állam „a felségárulás egyetlen személytelen formáját ismerte”: ez pedig a hitehagyás volt, amely „a személyes árulással együtt továbbra is élt a péteri korszakban”.²⁴

Dixon egyébként tanulságos és módszertanilag is gondolatébresztő megállapításai több vonatkozásban pontatlanok. A *goszudarsztvo* (állam) ugyanis nemcsak a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* összetételben (bár igaz, hogy főként így) fordul elő a II. fejezetben, s az sem igaz, hogy kizárólag területi értelemmel bír. Hasonlóképpen problematikus a hitehagyást a felségárulás személytelen formájának tekinteni a cár és az ortodoxia közti szoros kapcsolat miatt. Mert igaz ugyan, hogy az oroszok szemében a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* a 17. század elején az igazi ortodoxia területe volt és fordítva, de az ortodoxia őre, védelmezője a cár volt: ebből következően pedig a cárt, valamint az ortodoxiát, legalábbis a *szmuta* előtt, aligha lehetett elválasztani egymástól, s normál esetben ez volt a mérvadó felfogás a 17. században is.

Dixon megállapításainak részletesebb kritikája előtt tekintsük át magának a II. fejezetnek a szövegét. A törvénykönyv pontjai közül azokat emeltük ki, amelyek a politikai bűncselekmény eseteit sorolják fel, illetve tartalmazzák az erre vonatkozó új, standard megjelölést, valamint fontosak az államfoglalom szempontjából. Azon pontokat, amelyek a büntetések kapcsán azt tárgyalják, mi történjék a politikai bűncselekményt elkövetők közvetlen hozzátartozóival és rokonságával (illetve birtokaikkal), nem ismertetjük. Annyit azért érdemes megemlíteni, hogy a bűnöst a halálbüntetés mellett teljes vagyonekobzással sújtották, de a halálbüntetés csak akkor vonatkozott a családtagokra, rokonokra, ha maguk is tudtak a bűncselekményről, de azt nem jelentették. Fontos tehát, hogy nem alkalmazta a törvénykönyv a kollektív bűnösség elvét!

„1. Ha valaki bármely szándékkal az Uralkodói egészség ellen irányuló (*Goszudarszkoje zdorovje*) gonosz tett (*zloje gyelo*) kigondolására vetemedik, és valaki az ő gonosz szándékáról (*umislennyije*) feljelentést tesz, és e feljelentés nyomán az ő gonosz szándéka bizonyítást nyer, hogy a Cári Felség (*na Carszkoje Velicesesztvo*) ellen irányuló gonosz tettet gondolt ki és akart végrehajtani, akkor az ilyen embert a vizsgálat lefolytatása után halállal büntessék.

2. Hasonlóképpen ha valaki, aki a Cári Felség hatalma alatt áll, a moszkvai államot birtokába akarná keríteni (*pri gyerzsave Carszkovo Velicesesztva hotyja Moszkovszkoje goszudarsztvo zavlagyety*) és Uralkodó akarna lenni, és e gonosz szándékának végrehajtására fegyveres erőt kezd gyűjteni, vagy ha valaki a Cári Felség ellenségeivel baráti kapcsolatot létesít és titkos levelek útján nekik tanácsokat ad, és bármilyen módon segíti őket, hogy az Uralkodó ellenségei az ő útmutatása alapján a moszkvai államot birtokukba kerítsék, vagy bármilyen más rossz dolgot cselekszik, és erről valaki ellene feljelentést tesz, és ennek nyomán az ő árulása (*izmenu*) bizonyítást nyer, akkor az ilyen árulót hasonlóképpen halállal büntessék.

3. Ha valaki a Cári Felség ellenségének árulással kezére ad egy várost, vagy valaki a Cári Felség városaiba fogad be más államokból (*iz inih goszudarsztvo*) külföldi embereket ugyancsak árulás céljával, és ez bizonyítást nyer, akkor az ilyen árulókat is halállal büntessék.

4. Ha valaki előre megfontolt szándékkal és árulással egy várost vagy házakat gyűjt fel, és tetten érik, vagy később a gyújtogatót letartóztatják, és ez a gaztett bizonyítást nyer, akkor őt magát is égessék meg mindenféle kímélet nélkül.

11. Ha valamely áruló valamely államban tartózkodott (*biv v kotorom goszudarsztve*) és a moszkvai államba jön (*v Moszkovszkoje goszudarsztvo*), és az Uralkodó jóindulattal lesz hozzá és megparancsolja, hogy a bűne bocsátassék meg, akkor neki újra meg kell szolgálnia a szolgálati birtokaiért (*pomesztye*), örökbirtokaival (*voicsina*) viszont az uralkodó saját belátása szerint rendelkezhet, de korábbi szolgálati birtokait nem kapja vissza.

12. Ha valaki feljelentést tesz valaki ellen az Uralkodóra vonatkozó fontos ügyben (*velikoje Goszudarevo gyelo*), de nem tud előállni tanúkkal feljelentésének igazolására, és semmilyen más bizonyítékkal sem, és ennél fogva nem lehet eljárást kezdeményezni ezen nagy fontosságú Uralkodói ügyben (*Goszudarevo velikoje gyelo*), akkor az ilyen fontos ügyre vonatkozóan, mérlegelés után, olyan ukázt kell szerkeszteni, amelyet a cár parancsol.

14. Ha pedig bármiféle rendű emberek az Uralkodóra vonatkozó tett vagy szó (*Goszudarevo gyelo ili szlovo*) ügyében feljelentést tesznek, de később azt mondják, hogy az Uralkodót érintő tett vagy szó (*Goszudareva gyela ili szlova nyet*) nem létezik, hanem azért tettek az Uralkodót érintő tett vagy szó (*Goszudarevo gyelo ili szlovo*) ügyében feljelentést, hogy ezzel megszabaduljanak valaki bántalmazásától, vagy éppen részegek voltak, akkor ezért őket kancsukával verjék meg, majd megveretvén a kancsukával adják őket oda annak, akinek az emberei.

16. Ha valaki az Uralkodót érintő nagy fontosságú tettről (*pro Goszudarevo velikoje gyelo*), vagy árulásról tesz feljelentést valaki ellen, de az illető, aki ellen az ügyben a feljelentés történik, nincs jelen személyesen, akkor azt az illetőt, aki ellen az ügyben a feljelentés történt, fel kell kutatni és szembesíteni kell a feljelentővel, és minden eszközt igénybe véve ki kell vizsgálni az Uralkodóra vonatkozó tett (*pro Goszudarevo gyelo*) és árulás (*izmenu*) tárgyában eszközölt feljelentést, és a vizsgálat után ukázt kell szerkeszteni, amint az fentebb írva vagyton.

18. Ha a moszkvai állam bármely rendű emberei közül valaki (*Moszkovszkogo goszudarsztva vszjakih csinov ljugyi*) tudomást szerez arról, vagy azt hallja, hogy valamely emberek részéről a Cári Felség ellen irányuló lázadás, összeesküvés, vagy bármely más gonosz szándék létezik (*szkop i zagovor ili inoj kakoj zloj umiszt*), akkor nekik ezt jelenteniük kell Uralkodójuknak és Cáruknak, Oroszország Nagyfejedelmének, Alekszej Mihajlovicsnak, vagy az Ő Uralkodói Bojárjainak és közeli embereinek, vagy a városokban a vajdáknak és a prikázbeli embereknek.²⁵

A 19. pont kimondja: ha valaki elmulasztja a feljelentést, akkor halállal bünhődik az illető.²⁶ A következő pont pedig cár és környezete fizikai védelmét volt hivatott szolgálni: „20. Önhatalmúlag, vagy lázadás, vagy összeesküvés folytán senki ne közeledjen fenyegető szándékkal és rablás és testi sértés szándékával a Cári Felség és az Ő Uralkodói Bojárjai... és Tanácsosai és közeli emberei felé, és a városokban és ezredeken a vajdák és a prikázbeli emberek felé.”²⁷

A 21. pont ez ilyen cselekményeket halállal bünteti, „minden kímélet nélkül”.²⁸ Végül a 22. pont a következőkkel foglalkozik: ha a hadseregből és a vidéki városokból a vajdák vagy a hivatalnokok arról tudatják az uralkodót, hogy a katonai szolgálók lázadás és összeesküvés révén meg akarták ölni őket, de azok a szolgálók, akiket ezzel vádolnak azt mondják, hogy nem volt ilyen szándékuk, hanem csak kérelmet akartak benyújtani, akkor ki kell vizsgálni az ügyet a kérelem alapján. Ha beigazolódik az ártatlanságuk, akkor a feljelentőket kell szigorúan megbüntetni, „úgy ahogy az uralkodó rendeli”.²⁹ Az a tény, a 12. és a 22. pont az uralkodó belátására bízta az ítéletet, ami egyébként másutt is többször előfordul a törvénykönyvben, a jobbizonytalanság jele.³⁰

Mennyiben igazolják a forrásból vett idézetek Dixon korábban citált megállapításait a politikai bűncselekmény törvénykönyvbéli felfogásával kapcsolatosan? Igaz-e továbbá Dixon azon kijelentése, hogy Nyugaton 1350–1700 közt a modern államfogalom kialakulásával a személyes, tehát az uralkodóhoz fűződő lojalitást végül felváltotta az államhoz való „absztrakt lojalitás eszméje”?³¹ Azaz valóban az állam vált-e az alattvalói hűség kizárólagos tárgyává?³² Ez utóbbi kérdések röviden megválaszolhatók a szakirodalom alapján.

Nos, más kutatók eredményei alapján J. Daly így összegezte az akkoriban uralkodó felfogást: az 1770-es évek előtt, tehát „a népszuverenitás eszméjének kifejlődését megelőzően” a politikai bűncselekmény felfogása döntően személyes jellegű maradt Nyugat-Európában, azaz „elsődleges tárgyai” mindenütt alapvetően az uralkodók voltak „úgy a politikaelméletben, mint az ítélkezési gyakorlatban”!³³ Tehát főként az uralkodóhoz és „nem annyira az államhoz való hűség” elárulását, „személyesen az uralkodónak”, vagy közvetlen családtagjainak, illetve a „háztartásába tartozó személyeknek a bántalmazását”, valamint „az uralkodó személyes méltóságának, tekintélyének megsértését”, továbbá legitimációjának kétségbe vonását tekintették politikai bűncselekménynek.³⁴ (E felsorolással teljesen összhangban van az 1649-es törvényi szabályozás!) Annak ellenére volt ez így, hogy Nyugat-Európában az államról szóló politikai filozófiai diskurzus igen magas szinten állt, és Hobbesnál a 17. század közepén már megjelent az állam kétségtelenül modern fogalma.³⁵ Ami pedig az ítélkezési gyakorlatot illeti, erről Ingraham így nyilatkozik: „úgy tűnik, a bírók nem hajlottak arra, hogy megváltoztassák” a politikai bűncselekményről alkotott létező jogfelfogást, és beemlék az államot „mint a védelem tárgyát”.³⁶ Léteztek azonban ilyen irányú kísérletek is, például Richelieu részéről, aki szerint „az állam elleni

bűncselekménynek még a gondolatát is büntetni kell”.³⁷ A királyok isteni jogalapjának virágkorában, azaz a 17. században azonban aligha várhatunk döntő áttörést az államfogalom javára! E jelenség okát abban látjuk, amit Strayer fogalmazott meg plasztikusan, de nem a politikai bűncselekmény kapcsán: „A királyhoz fűződő személyes lojalitás a királyok isteni jogalapjában érte el a csúcspontját.”³⁸ Tehát nem a király politikai teste, hanem a természetes teste volt a figyelem, a gondolkodás középpontjában, amit érthetővé tesznek a nemzetközi felháborodást kiváltó franciaországi királygyilkosságok (1589, 1610), valamint a király perbe fogásának és lefejezésének angliai (1649) eseményei.

A politikai bűncselekmény definíciója még Nagy Katalin idején is igen sok hasonlóságot mutat a nyugat-európai felfogással. Katalin a „felségsértés büntetetté” (*presztupljenije v oszkorblenyje velicesesztva*) így határozta meg *Utasítás* (1767) című művében: „Ezen megnevezés alatt értendők mindazon bűncselekmények, amelyek a Szuverén (*Goszudar*) és az Állam (*Goszudarsztvo*) biztonsága ellen irányulnak”.³⁹ A hasonlóság oka nyilvánvalóan a nyugati hatás, hiszen az *Utasítás* köztudottan nagyrészt nyugati adaptációk gyűjteménye. A korabeli Franciaországban 1771-ben így definiálták a politikai bűncselekményt: „minden olyan szándék vagy bűncselekmény, amely a szuverén személye vagy az államérdek ellen irányul”.⁴⁰

Ugyancsak fontos az összehasonlítás szempontjából, hogy a „vallás és az egyház elleni bűncselekmények” is politikai bűncselekménynek számítottak egészen a 18. századig, hiszen a vallás és az adott ország egyháza „a létező társadalmi rend pillérét képezték”, valamint meghatározóak voltak abban a tekintetben is, amit modern szóval világnézetnek lehet nevezni.⁴¹ Nemcsak olyan dolgokra kell gondolni, mint az eretnokség, ami „különösen főben járó bűn volt”, és magától értetődően mindenhol üldözték,⁴² de „súlyos politikai bűncselekmény volt Itáliában és Franciaországban megsérteni egy bíborost vagy családját”.⁴³ A vallás és az egyház elleni vétségeket Oroszországban is a legsúlyosabb büntetéssel szankcionálták, annak ellenére, hogy nem a politikai bűncselekménnyel foglalkozó fejezetben tárgyalja azokat az 1649-es törvénykönyv. Sokatmondó viszont, hogy az *Ulozsenyje* éppen ezeknek a kérdéseknek a szabályozásával kezdődik, I. fejezete a következő címet viseli: *Az istenkáromlókról és a templomi bajkeverőkről*.

A rendelkezés szerint ha bárki, akár ortodox, akár más hitű, az Úristent, Jézus Krisztust és a szeplőtelen Szűz Máriát, vagy a szenteket és a Szent Keresztet káromolja, és ez bizonyítást nyer, akkor az illetőre tűzhalál vár.⁴⁴ Aki pedig a templomban a szent liturgiát oly mértékben megzavarja, hogy azt nem lehet befejezni, akkor az illetőt „minden könyörület nélkül halállal kell büntetni” – szól a törvénykönyv.⁴⁵ A halálbüntetés kiszabása tehát azt mutatja, hogy a politikai bűncselekménnyel azonos kategóriaként kezelték az itt említett eseteket. A pátriárka, a metropoliták, érsekek, püspökök, sőt a papi rend bármely tagjának rendzavarást okozó megsértése a liturgia alatt kevésbé súlyos büntetést, a piactéren történő nyilvános botozást vont maga után.⁴⁶

A vallás kérdése ugyanakkor szorosan kapcsolódott az uralkodóhoz való lojalitás problémájához, különösen ha az uralkodó egyben egyházfő is volt. Ezt jól mutatja Anglia példája I. Erzsébet alatt, amikor kitágították a felségárulás fogalmát. Ennek egyik eleme volt, hogy 1581-ben törvénybe iktatták: felségárulást követ el az, aki valakit „az uralkodóval szembeni engedelmisség” megvonására és az anglikán egyháztól való elpártolásra vesz rá.⁴⁷ Ez a szabályozás azért érdekes, mert párhuzamát megtalálhatjuk az 1649-es törvénykönyvben, még ha nem is a politikai bűncselekmény

kategóriájában (XXII. 24.): „Ha egy muzulmán bármely módon, erőszakkal vagy csalárdsággal egy orosz embert az ő muzulmán hitére kényszerít, és az ő muzulmán hite szerint körülmetéli, és ez egyértelműen bizonyítást nyer, büntessék meg azt a muzulmánt a vizsgálat után, égessék meg tüzzel minden könyörület nélkül.”⁴⁸ A forrásban szereplő „orosz ember” természetesen az ortodox vallású ember szinonimája. A cár az ortodoxia védelmezője volt, mint ahogy az angol király a „hit védelmezője”, és persze egyben az anglikán egyház feje is. Egyértelmű tehát, hogy a hitehagyás bűnének személyes vonatkozásait nem lehet figyelmen kívül hagyni sem a moszkvai államban, sem másutt. Mindezek sok vonatkozásban cáfolják Dixon arra vonatkozó megállapításait, miszerint a politika bűncselekmény felfogásában elmaradott lett volna a moszkvai állam.

Ez már csak azért sem igaz, mert ismert, hogy az 1649-es törvénykönyv II. fejezetének fő forrása a litván jog, az 1588-as statútum volt. Ezt egyértelművé teszik az *Ulozensyije* eredeti példányában levő, erre vonatkozó bejegyzések.⁴⁹ Következésképp már maga az átvétel ténye óvatosságra int abban a tekintetben, hogy kerüljük a sommás megállapításokat az orosz államfogalomnak a „nyugatitól” eltérő alakulásáról, legalábbis a politikai bűncselekmény vonatkozásában. Ez még akkor is így van, ha – amint arra Tyelberg rámutatott – a törvénykönyv összeállítói nem pusztán átmásolták a releváns passzusokat, hanem szabadon átalakították azokat saját szempontjaik alapján.⁵⁰ Így például a litván jog politikai bűncselekményre vonatkozó passzusa foglalkozik az uralkodó egészségének kérdésével, s e szabályozást módosított formában be is emelték az 1649-es törvénykönyv összeállítói.⁵¹ A litván jog ezt a kérdést a következőképpen szabályozta: „bárki, aki uralkodói egészségünk ellen összeesküvést, lázadást vagy felkelést (*zagovor, szkop ili bunt*) követett el”.⁵² Tehát a már megvalósult cselekményre, és nem annak szándékára vonatkozott, másrészt az összeesküvést, lázadást is az uralkodó egészsége ellen irányuló dologként fogta fel. Az *Ulozensyije* viszont már a szándékot is büntette, és az összeküvést, lázadást külön kategóriaként kezelte.⁵³ Ingerflom szerint az *Ulozensyije* (II. 1.) azért büntette már a szándékot is, és nem korlátozódott a már megvalósult cselekményre, mert „a 17. századi Oroszországban általános volt az a felfogás, miszerint: mondani, annyi[t tesz], mint cselekedni.”⁵⁴

Összefoglalva: az uralkodó személyének előtérbe állítása tehát nem volt kizárólagosan orosz sajátosság, bár a speciális intellektuális és intézményes közegben – az államról szóló politikai fejtegetések hiánya miatt – a személyes jelleg nyilvánvalóan erősebb volt, mint másutt. Továbbá fontos rámutatni a politikai bűncselekmény személyes jellege kapcsán arra a szempontra, hogy az uralkodó egészségének kérdése a közelmúlt történései miatt is központi jelentőségű volt Oroszországban. Sőt nem csupán az uralkodó egészségének, hanem a családtagok egészségének a védelmében is fel kellett lépni. Ismert ugyanis, hogy Mihail első házassága az általa kiválasztott menyasszonnyal éppen a menyasszony egészsége ellen irányuló udvari intrikák miatt hiúsult meg 1616-ban: Mihail jegyesét hányási tüneteket produkáló szerrel betegítették meg a Szaltikovok, s ezért az esküvőre nem került sor.⁵⁵ Mihail második házassága (1626) után az alattvalóknak hűségesküjükben meg kellett esküdniük az egész uralkodócsalád egészségének megőrzésére.⁵⁶ Valószínű, hogy a litván jogon kívül e hűségeskü szövege is inspirálhatta az *Ulozensyije* összeállítót.

Mivel az *Ulozensyije* az uralkodó egészségével csak az első pontban foglalkozik, írja Tyelberg, ezért tekintettel a fejezet címére, a szerző azt a következtetést vonja le, hogy a törvénykönyv az összes többi cselekményt

összefoglalóan az uralkodói becsület mint gyűjtőkategória alá sorolta be.⁵⁷ Ez nem meglepő, hiszen a becsület (*csesztj*) fogalmának meglehetősen széles értelmezése volt a 17. századi Oroszországban.⁵⁸ Mutatja ezt többek közt az is, hogy a második pont nem annyira magáról az uralkodóról szól, hanem az absztrakció felé történő elmozdulást jelez. Tyelberg szerint a 2. pont eleje („ha valaki, aki a Cári Felség hatalma alatt áll, a moszkvai államot birtokába akarná keríteni, és ott uralkodó akarna lenni”) olyan cselekményekre vonatkozik, amelyek célpontja „a legfőbb jogok összessége”: „de nem a legfelső állami hatalom általában véve, hanem a törvényes cár kezében összpontosuló legfelső hatalom”.⁵⁹ Bár véleményünk szerint Tyelberg sokkal nagyobb modernitást vetít bele az idézett megfogalmazásba, mint amellyel az valójában bír – ugyanis a *Velicsesztvo* jelentését, amely a nyugati hatások folytán majd a szuverenitást jelölő egyik szó lesz például Krizsanicsnál, vagy később Nagy Péter idején, egyetlen orosz szerző sem írta még körül ez idő tájt –, az a megállapítása kétségtelenül igaz, hogy e cikkely tárgya nem az uralkodó személye. Ebben a vonatkozásban pedig tényleg szembeállítható az előző ponttal, amely az uralkodó személyére, annak egészségére vonatkozik.⁶⁰ Az absztrakció irányába mutató megfogalmazás okát azonban nem nehéz megjelteni. Fontos tudni, hogy az 1. cikkelyhez hasonlóan a 2. cikkely forrása is ugyanaz volt: az 1588-as litván státútum egyik cikkelyét szedték szét két részre a törvénykönyv orosz összeállítói.⁶¹

Ugyancsak az absztrakció jeleként értékelhetjük a 3. pont megfogalmazását is, amely a „Cári Felség” városainak az ellenség részére történő átadásáról szól, azaz a törvényes cári hatalom alá tartozó terület integritására vonatkozik. A területi értelem tehát jelen van, de a cikkely inkább a terület felett gyakorolt uralomról szól. Meg kell említeni Jurganov nézetét, aki kategorikusan kijelenti a 2–4. pontokról, hogy azok „specifikusan a moszkvai állam elleni árulással foglalkoznak”.⁶² Ez viszont a másik véglet, ha Dixont tekintjük a szembenálló pólusnak. Nos, úgy gondoljuk, hogy a valóság e két vélekedés közt van, de azért mégis közelebb a személyes felfogáshoz, tekintettel az államfogalom oroszországi fejletlenségére.

Mindazonáltal Ingerflom következő megállapítása az előbbieken elmondottak alapján vitatható: szerinte nincs értelme az állam fogalmát alkalmazni Oroszország történetének tanulmányozására a 17. század második fele előtt, mivel „gyakorlatilag konszenzus létezik” abban a tekintetben, hogy „hiányzik a *goszudar*’ [uralkodó] és *goszudarsztvo* [állam] szférái közti különbségtétel”, valamint „az államról szóló teória is”.⁶³ Módszertani kiindulópontként pedig J. Strayer azon kijelentését választotta Ingerflom, amely szerint „az állam főként az állampolgárok szívében és tudatában létezik”.⁶⁴ Nos, amint arra kutatásaink során nemrégiben rámutattunk, nem helytálló az említett különbségtétel hiányáról beszélni, s főként nem helytálló azt kijelenteni, hogy a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* ne lett volna lojalitás tárgya!⁶⁵ Ellenkezőleg, a „moszkvai államhoz” fűződő hűség igen fontos volt már a 17. század első felében, elismerve viszont, hogy a *goszudarsztvo* aligha fordítható ekkor minden fenntartás nélkül államként! Mégis, az államfogalom az 1649-es törvénykönyvben nem volt annyira végletesen személyes, mint ahogy azt a II. fejezet címe sugallja. Ennek legfőbb bizonyítékát nem is a politikai bűncselekményt definiáló fejezet tartalmazza, hanem az államügyek kifejezés használata. Mindazonáltal az államról alkotott teória a 17. század második felében sem létezett, sőt még Péter alatt sem beszélhetünk erről!⁶⁶

Hangsúlyozni kell végül a 2. ponttal kapcsolatban is, hogy annak beemelése a litván jogból részben szintén aktuálpolitikai okok miatt vált szükségessé. Az álcár

jelenség okozta problémák kiküszöbölése állt ugyanis azon kitétel mögött, hogy valaki „gonosz céllal” akarja megszerezni a moszkvai államot, hogy ott „uralkodó legyen”.⁶⁷ A *szmuta* 1613 után is gondot okozott, hiszen még 1649-ben is létezett egy olyan trónkövetelő álcár, aki a zavaros időszak egyik cárijától, Vaszilij Sujszkijtől származtatta jogigényét, az ő leszármazottjának adva ki magát.⁶⁸ Tyimofej Ankugyinovról van szó, aki több külföldi udvarban is megfordult, és csak 1653-ban adták ki őt Holsteinből a cárnak, ezt követően pedig Moszkvában kivégezték.⁶⁹

Végezetül fontos megemlíteni, hogy miről hallgat a törvénykönyv II. fejezete. Miközben tételesen megnevez olyan bűncselekményeket, amelyek kétségkívül a felségárulás körébe tartoztak, és konkrétan azonosítható szándékokra, valamint cselekményekre vonatkoznak, maga a *Goszudarevo gyelo ili szlovo* formula meglehetősen tág teret adott a bizonytalanságnak. A törvénykönyv ugyanis a „formulát használva nem dolgozta ki alkalmazásának pontos határait”.⁷⁰ Az *Ulozszenyje* teljességgel hallgat arról a politikai bűncselekményről, amelyet az „illetlen szavak”, „illetlen beszéd” (*nyeprisztojnije szlova, nyeprisztojnije recsi*) kifejezésekkel jelölték.⁷¹ További korabeli megnevezések voltak még a „ronda szavak”, „nem helyénvaló szavak” (*nyeprigozsije szlova, nyepodobnije szlova*).⁷² Ha pedig ki akarták említeni a legsúlyosabb vétket ebben a kategóriában, akkor az „elfogadhatatlan szó” (*nyevmesztyimoje szlovo*) kifejezést használták, melynek korabeli definíciója így hangzott: olyan szó, melyet „nemcsak kimondani, de még gondolni sem szabad”.⁷³

Nem az a fontos, hogy mi volt a cselekmények konkrét megnevezése az egyes esetekben, hanem az, hogy a 17. századi moszkvai állam „jól ismerte a politikai bűncselekmények e fajtáját”, melyen „általában véve az uralkodói becsület szóbeli megsértését értették”.⁷⁴ A törvénykönyv hallgatása azért is különös, mert az ítélkezés gyakorlata azt mutatja, hogy az efféle ügyek tették ki a politikai(nak minősített) bűncselekmények zömét.⁷⁵ „A feljelentések csak úgy ömlöttek az ország minden részéről, elsősorban az alsóbb társadalmi osztályokból kikerülő informátoroktól.”⁷⁶ Tyelberg a 17. századi moszkvai állam ítélkezési gyakorlatának vizsgálata alapján tárja fel, milyen ügyeket takarnak a forrásokban „illetlen szó”, illetve „illetlen beszéd” és az imént említett elnevezések alatt szereplő esetek.⁷⁷ Négy fő csoportot különít el.

Az első csoportba azokat a megnyilatkozásokat sorolja, amelyekben „olyan szándék fedezhető fel vagy feltételezhető”, amelyeket az 1649-es törvénykönyv a legsúlyosabb vétségekként tart számon: úgymint árulás, lázadás, az uralkodó egészsége ellen irányuló gonosz cselekedet.⁷⁸ Az efféle szándék valós megítélése a hatóságokon múlt, de akkor is súlyosan szankcionálták, ha az illetőnek esze ágában sem volt nemhogy végrehajtani az adott cselekményt, de még csak nem is gondolta komolyan azt, amit mondott.⁷⁹ A gyanúhoz azonban elég volt egy kijelentés. Ilyen esetek többször előfordultak, mint például amikor 1634-ben egy tor alkalmával valaki azt találta mondani: „én meg elvágom a cár torkát”,⁸⁰ vagy elvileg árulást lehetett feltételezni azon kijelentés mögött is, hogy egy sztrelec, ugyancsak 1634-ben, a cár ellenségét, a litván uralkodót dicsérte.⁸¹

A második csoportba tartoznak a „szoros értelemben vett” „illetlen szavak”, amelyek sértő megjegyzések voltak a cár személyére, származására, családjára, viselkedésére stb. vonatkozóan, beleértve a legsúlyosabb állítást, a cár legitimitációjának megkérdőjelezését is (azaz, hogy az uralkodó nem valódi cár), valamint az ilyen jellegű híresztelések terjesztését.⁸² Ez különösen az első két Romanov uralkodása alatt jelentett problémát, amikor, mint említettük, paranoiásan üldöztek minden ilyen megnyilvánulást. Gyanússá válhatott, ha valaki például a

múltról mesélve egyszerűen azt találta mondani (1624/25), hogy amikor egy bizonyos helyen élt, akkor „cár volt”.⁸³ Nyilván azt értette ezalatt, hogy jól ment a sora. Alig 10 évvel a *szmuta* után azonban ezt veszélyes megnyilvánulásnak ítélték. M. Perrie a következőképpen magyarázza az ilyen ügyekben való hatósági fellépést. Nemcsak amiatt vizsgálták ki és büntették az efféle kijelentéseket, mert a cár becsületén esett ezáltal csorba, hanem abból a megfontolásból is, mert „valóban félték attól, hogy még a látszólag tréfás állítások is valódi összeesküvést takarnak, amelynek folytán egy trónkövetelőt léptethetnek fel”.⁸⁴ Érdekes megfontolás az is, mely szerint az ilyen állítások a cár becsületének megsértésén túl egyben szentségtörésnek is minősültek,⁸⁵ hiszen a *cár* szó az oroszok számára szent szónak számított, amit többek közt a gyakori nagybetűs írásmód is jelez.

A harmadikba csoportba tartozik az államügyekre vonatkozó kritika, illetve „kósza hírek terjesztése közelgő politikai változásokról”.⁸⁶ 1716-ban Péter Hadiszabályzata, szemben az 1649-es törvénykönyvvel, a cár személyének és politikájának kritizálását már *expressis verbis* a politikai bűncselekmény kategóriáiként kezelte.⁸⁷

Végül az utolsó, negyedik csoport a legkevésbé definiálható, mivel olyan esetekről van szó, amikor a cár becsületének megsértését vélték felfedezni, még ha ez legkevésbé volt is a beszélő szándéka.⁸⁸ Azaz pusztán arról volt szó, hogy a cár említése olyan módon, vagy egy olyan szöveggörnyezetben történt, amelyet a fültanúk közül valaki, valamilyen okból sértőnek ítélt. 1623-ban azért jelentettek fel valakit, mivel a következő kijelentést tette: „Legyen egészséges Nyikita Dmitrijevics Vorobin vajda és az uralkodó!”⁸⁹ Ezt a cárra nézve a bejelentő sérelmesnek tekintette, mivel az uralkodó csak a második helyen említett meg, és e bejelentés jogosságát a vizsgálat is helybenhagyta, mivel az illetőt, aki a kijelentést tette, botbüntetésre ítélték.⁹⁰

Az illetlen szavak túlnyomórészt ital hatása alatt hangzottak el, amint erre a törvénykönyv 14. pontja egyértelműen utal is. A *szlovo i gyelo goszudarevo* formula, melyet csak 1762-ben töröltek el, tehát olyan „biankó vád” volt, amely „nem tett különbséget felségárulás és felségsértés közt”.⁹¹ A „biankó vád” pedig, ahogy azt S. Dixon nevezte, az elrettentés hatásos eszköze volt.⁹²

Még egy szempontot figyelembe kell venni annak megértéséhez, hogy miért büntették az „uralkodóra vonatkozó szót” tartalmazó megnyilatkozásokat számos esetben: ez pedig a kimondott szónak tulajdonított rontó hatás az uralkodó és családjának egészségére nézve. Ártani ugyanis nemcsak méreggel, hanem rontás útján is lehetett. A káromkodásnak Oroszországban a 17. században még mindig mágikus jelentőséget tulajdonítottak, következésképp úgy gondolták, hogy reális veszélyt jelent a cárra nézve.⁹³ A mágia különböző fajtáinak fontosságáról, beleértve a szómágiát is, bárki meggyőződhet Ryan kiváló monográfiájában. Ryan egyetért Tyelberggel abban, hogy a törvénykönyv 1. pontjában szereplő „gonosz szándékot” túlnyomórészt „boszorkányságként” értelmezték, a „rontás” különböző módozatait értették alatta: ezt egyaránt alátámasztják a század első és második feléből származó ügyek.⁹⁴ Tyelberg szerint fontos, hogy az 1. pont egyáltalán nem határozza meg azokat a módokat, amelyek révén az uralkodó egészségében kárt lehet tenni: a szankció szempontjából ez közömbös volt, hiszen mindenféle ártó szándék büntetése halál volt.⁹⁵ Az uralkodó egészsége ellen irányuló cselekmény tehát lehetett közvetett, valamilyen módon való ártás, beleértve a rontást, de lehetett éppenséggel fizikai támadás is, az uralkodó testi épségének veszélyeztetése, amint az a 20. pontban szerepel. A kimondott szó(alak)nak és nem annyira magának a szó valódi jelentésének tulajdonított fontosság fejeződik ki

például az ördögűzés korabeli értelmezésében is. Ügyelni kellett arra, amint Uspzenszkij rámutatott, hogy az ördögöt jelölő szavak (*besz, csort, gyjavol*) közül melyiket használják. A korabeli felfogás szerint az egyházi szláv nyelv szent nyelv volt, ezért egyedül az egyházi szláv *besz* szó hatásos az ördög ellen, míg az orosz *csort* szó említésétől az ördög egyáltalán nem fél.

Jegyzetek

E cikk a T 043432-es számú OTKA pályázat keretében készült.

¹ *Ingraham, B. L.*: Political Crime in Europe. A Comparative Study of France, Germany and England. Berkeley– Los Angeles, 1979. 19.

² Uo. 19–20.

³ *Tyelberg, G. T.*: Ocserki polityicseszkoivo szuda i polityicseszkih presztuplenij v Moszkovszkom goszdarsztve. Moszkva, 1912. 50–53.

⁴ *Pavlov, A. – Perrie, M.*: Ivan the Terrible. London– New York, 2003. 85.

⁵ Uo. 85.

⁶ *Hellie, R.*: The Origins of Denunciation in Muscovy. In: Russian History/Histoire Russe. 1997. Nos. 1–2. 11–13., 18.

⁷ Uo. 13.

⁸ Uo. 16.

⁹ A hivatkozások a R. Hellie által készített bilingvis kiadásból valók. *Hellie, R.*(ed., transl.): The Muscovite Law Code (*Ulozhenie*) of 1649. Irvine, California, 1988.

¹⁰ *Tyelberg*: i. m. 53.

¹¹ Uo. 62.

¹² Lásd pl. *Jurganov, A. L.*: Categories of Medieval Russian Culture. In: Kollmann, N. S. (ed.): Russian Studies in History. A Journal of Translations. 1999–2000. no. 3. Flirting with Postmodernism. 63–66.

¹³ Uo. 66.

¹⁴ *Novombergskij, N.*: Szlovo i gyelo Goszdarevi. Processzi do izdanyija Ulozsenyija Alekszeja Mihajlovicsa 1649 goda. Moszkva, 1911. vol. I. No. 9. (9.); No. 86. (147.)

¹⁵ A vonatkozó irodalomra tájékoztató jelleggel lásd: *Dunning, Ch. L.*: Russia's First Civil War. The Time of Troubles and the Founding of the Romanov Dynasty. Pennsylvania State University, 2001. 585. (12. vj.)

¹⁶ *Ryan, W. F.*: The Bathhouse at Midnight. Magic in Russia. Pennsylvania State University, 1999. vol. II. 413.

¹⁷ *Jurganov*: i. m. 66.

¹⁸ *Hingley, R.*: The Russian Secret Police. Muscovite, Imperial Russian and Soviet Political Security Operations 1565–1970. London, 1976. 7.

¹⁹ *Jurganov*: i. m. 64. *Dunning*: i. m. 446.

²⁰ *Dunning*: i. m. 446.

²¹ *Dixon, S.*: The Modernisation of Russia 1676–1825. Cambridge, 1999. 195.

²² Uo. 195.

²³ Uo. 195.

²⁴ Uo. 195.

²⁵ Ulozsenyije. 4–6.

²⁶ Uo. 6.

²⁷ Uo. 7.

²⁸ Uo. 7.

²⁹ Uo. 7.

³⁰ *Hellie*: i. m. 16.

³¹ *Dixon*: i. m. 189.

³² Uo. 189–190.

³³ *Daly, J.*: Political Crime in Late Imperial Russia. In: The Journal of Modern History, 2002. 65.

³⁴ *Ingraham*: i. m. 39.

³⁵ Uo. 40.

³⁶ Uo. 40.

³⁷ *Daly*: i. m. 64–65. 11.lj.

- ³⁸ *Strayer, J. R.*: On the Medieval Origins of the Modern State. Princeton, 1970. 108.
- ³⁹ *Csecsulín, N. D.* (szerk.): Nakaz imperatyici Jekatyerini II, dannij kommisszii o szocsinyenii novovo ulozsenyija. Szanktpetyerburg, 1907. 126. (XX. 464. cikkely) A cikkely párhuzamos, francia nyelvű változatában a *Goszudar'* szó megfelelője a *Souverain*.
- ⁴⁰ *Ingraham*: i. m. 44.
- ⁴¹ *Daly*: i. m. 64.
- ⁴² Uo. 64. 9. lj.
- ⁴³ Uo. 64.
- ⁴⁴ Ulozsenyije. 3.
- ⁴⁵ Uo. 3.
- ⁴⁶ Uo. 3.
- ⁴⁷ *Williams, E. N.*: Dictionary of English and European History. London–New York, 1980. 126.
- ⁴⁸ Ulozsenyije. 223.
- ⁴⁹ *Tyelberg*: i. m. 62.
- ⁵⁰ Uo. 62.
- ⁵¹ Uo. 62. *Hellie*: i. m. 16.
- ⁵² *Tyelberg*: i. m. 62.
- ⁵³ Uo. 62.
- ⁵⁴ *Ingerflom, C.*: Entre le mythe et la parole: l'action. Naissance de la conception politique du pouvoir en Russie. In: Annales, 1996. 743.
- ⁵⁵ *Gyemidova, N. F.–Morozova, L. E.–Preobrazsenszkij, A. A.*: Pervije Romanovi na Rosszjizskom presztole. Moszkva, 1996. 56–57.
- ⁵⁶ Uo. 58.
- ⁵⁷ *Tyelberg*: i. m. 57. Valójában a 13. pont is foglalkozik az uralkodói egészség kérdésével: azzal, mi a teendő, ha bejelentés történt az uralkodó egészségének ügyében, de hiányzik a bejelentés alapját képező bizonyíték.
- ⁵⁸ *Tyelberg*: i. m. 58.
- ⁵⁹ Uo. 75–76.
- ⁶⁰ Uo. 75.
- ⁶¹ *Hellie*: i. m. 16.
- ⁶² *Jurganov*: i. m. 65.
- ⁶³ *Ingerflom, C.*: Oublier l'état pour comprendre la Russie? In: Revue des études slaves, 1993. 128–129.
- ⁶⁴ Uo. 126. 3. lj. A magyar fordítás az angol eredetiből való. *Strayer*: i. m. 5.
- ⁶⁵ Erre részletesen lásd *Sashalmi E.*: Tulajdonosi dinasztizmus és államfogalom a 17. századi Oroszországban. In: Századok 2004/ 4. 905–913.
- ⁶⁶ Uo. 918.
- ⁶⁷ *Tyelberg*: i. m. 77.
- ⁶⁸ Uo. 78.
- ⁶⁹ Uo. 77–78.
- ⁷⁰ *Golikova, N. B.*: Polityicseszkije processzi pri Petre Pervom. Moszkva, 1957. 21.
- ⁷¹ *Tyelberg*: i. m. 105–106.
- ⁷² Uo. 106.
- ⁷³ Uo. 106.
- ⁷⁴ Uo. 106.
- ⁷⁵ Uo. 106., 113.
- ⁷⁶ *Kivelson, V. A.*: Merciful Father, Impersonal State: Russian Autocracy in Comparative Perspective. In: Modern Asian Studies, 1997. 655.
- ⁷⁷ *Tyelberg*: i. m. 106.
- ⁷⁸ Uo. 107.
- ⁷⁹ Uo. 108.
- ⁸⁰ Uo. 107.
- ⁸¹ Uo. 107.
- ⁸² Uo. 108–109.
- ⁸³ *Jurganov*: i. m. 64.
- ⁸⁴ *Perrie, M.*: Samozvanchestvo Reconsidered: 'Calling Oneself Tsar' in Seventeenth-Century Russia. In: *New Directions and Results in International Russistics* című nemzetközi konferencia (Budapest, 2004. május 17–18.) rezüméi. Bp. ELTE Ruszisztikai Központ, 2004. 16.
- ⁸⁵ G. Lenhoff megjegyzése M. Perrie előadásához.
- ⁸⁶ *Tyelberg*: i. m. 109–110.

⁸⁷ *Golikova*: i. m. 25.

⁸⁸ *Tyelberg*: i. m. 111.

⁸⁹ Uo. 111.

⁹⁰ Uo. 111.

⁹¹ *Dixon*: i. m. 196.

⁹² *Tyelberg*: i. m. 114–115.

⁹³ *Perrie, M.*: Indecent, Unseemly and Inappropriate Words. Popular Criticism of the Tsar 1648–1650. In: Crummey, R. O.– Sundhaussen, H.– Vulpus R. (eds): *Russische and ukrainische Geschichte vom 16–18. Jahrhundert*. Wiesbaden, 2001. 146.

⁹⁴ *Tyelberg*: i. m. 67–68.

⁹⁵ Uo. 67.